

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙΙ

Ε.Τ.Α. ΓΡΕΚ. Γ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

τόν ανθρώπινο πόθο για μιὰ χιμαιρική εὐτυχία. Ὑπάρχουν κι' ἐδῶ περιγραφές ὡραίες, ποιητικές, δοσμένες με χάρη, με φαντασία, καὶ ἡ ὄλη ἀφήγηση θέλγει τὸν ἀναγνώστη πὺ ἀναγνωρίζει στὸν Chazournes ἕνα ἐξαιρετο ταλέντο.

Ἀπὸ τ' ἄλλα δύο βραβεῖα, τὸ «Interallié» δόθηκε στὸν Paul Nizan γιὰ τὸ ρομάντσο του «La Conspiration» (1) καὶ τὸ Βραβεῖο Théophile Renaudot στὸν Pierre-Jean Launay γιὰ τὸ «Léonie la Bienheureuse» (2). Ἡ κυρία ἰδέα τοῦ ἔργου τοῦ Nizan στρέφεται, ὅπως ἐξήγησε ὁ ἴδιος, ἐναντίον τῶν «πολιτικῶν μύθων» τῆς νεότητος, πὺ τὴν παρμαρρουν ἐξω ἀπὸ τὴν ὠμὴ πραγματικότητα. Τὸ ρομάντσο αὐτὸ εἶναι καθαρὰ πεσομιστικά, καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες του προβάλλουν τὰ ἀνήσυχα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ Launay στὸ μυθιστόρημά του μᾶς παρουσιάζει μιὰ χωρική μυστικοπαθῆ, πὺ ἡ ψυχὴ τῆς εἶναι συνυφασμένη με τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωὴ τῆς ὁμως περνᾷ διαρκῶς με ἀπογοητεύσεις. Ὁ γιὸς τῆς τὴν ἀπελπίζει, γιὰτι δὲ θέλει ν' ἀκολουθήσει τὸ θερατικό σχῆμα. Ὁ ἀντρος τῆς τὴ λησμονεῖ στὴν ἀγκαλιά κάποιας Justine, πὺ εἶναι ἕνας τύπος διεφθαρμένης γυναίκας καὶ πὺ φθάνει στὸ χωριὸ ἕνα ὡραῖο πρωῖ. Ὑστερ' ἀπὸ διάφορες περ πέτειες, ἡ Λεονὶ προσφέρει τὴ ζωὴ τῆς γιὰ τὴν σωτηρία τῶν δικῶν τῆς, μᾶ ἡ θυσία τῆς θὰ παραμείνει ἀκυρη. Ὁ Launay δίνει ἐδῶ ὄλο τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του, ὄλη του ὁμως ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Bernanos, ὅπως αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στις κάπως ὠμές, βίαιες περιγραφές, γεμάτες ἀπὸ ἐρωτισμό. Γνωρίζει ὁμως τὴν ἐξοχὴ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρά τῆς, καὶ οἱ εἰκόνες του, ἰδίως στις λεπτομέρειες, ἔχουν ἕνα ἀγριο θέλητρο πὺ αἰχμαλωτίζει.

Γενικά, ἀπὸ τὰ τέσσερα ρομάντσα πὺ βραβεύθηκαν, τοῦ Troyat καὶ τοῦ Launay, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι τὰ καλύτερα, κι' ἂν ἴσως κανένα δὲ μᾶς χάρισε τὴ μεγάλη ἀποκάλυψη πὺ ἀναμέναμε, αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε περισσότερο στὰ διάφορα παρασκήνια, πὺ παίζου στὸ Παρίσι, ὅπως καὶ παντοῦ, πρωτεύοντα ρόλο: γιὰτι μυθιστορήματα ὑπῆρχαν ἀνώτερα, ὅπως ἡ «Nausée» τοῦ Sartre, ἡ «Brune» τοῦ François de Roux κ.ἄ., με τὰ ὅποια θ' ἀσχοληθοῦμε σ' ἄλλο τεῦχος.

* * *

Ὁ Pierre Laffitte, γνωστός στοὺς παλαιότερους γιὰ τὶς εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις του καὶ τὸ περίφημο περιοδικὸ «Je sais tout», πέθανε ἐδῶ καὶ λίγες μέρες. Ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτῆς τῆς ἐφημερίδος «Excelsior» καὶ ὁ «ἐφευρέτης» (ἂν ἡ ἐκφραση τούτη ἐπιτρέπεται) τῆς σειρᾶς τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Maurice Leblanc με ἡρωα τὸν ἀλησμόνητο Arsène Lupin. Με τὸ θά-

νατο τοῦ Laffitte φεύγει ἕνας ἀκόμα μεγάλος ἐκδότης, πὺ εἶχε γνωρίσει ἐδῶ καὶ χρόνια μιὰ φήμη σχεδὸν παγκόσμια.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΑΤΣΙΚΑΣ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Κώστα Κρυστάλλη: «Τὰ Ἀπαντα». Ἐπιμέλεια, σημειώματα Χρ. Ἐμ. Ἀγγελομάτης. — Εἰσαγωγή Β. Κρυστάλλη Τόμος Α': Τὰ Ποιήματα.

Ἡ νέα ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, πὺ τὴν κάνει πάλιν, εἴκοσι δύο χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη, ὁ οἶκος Κολλάρου, ἀπὸ καιρὸ τώρα ἦταν ἀναγκαῖα. Ὁχι μόνο γιὰτι ἀπὸ καιρὸ, ἀπὸ ὀχτῶ - δέκα χρόνια, οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ Κρυστάλλη εἶχαν ἐξαντληθῆ, μᾶ καὶ γιὰτι διάφοροι ἐρευνητῆς ἀνακάλυψαν στὸ μεταξύ, σὲ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες, κάμποσα ποιήματα καὶ πεζὰ τοῦ ἡπειρώτη ποιητῆ, ὄχι ἐκδομένα, πὺ σωστό ἦταν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία τους, νὰ περιληφθοῦν σὲ μιὰ πλήρη ἐκδοση. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ὄνομασία αὐτὴ μπορῆ νὰ δοθῆ στὴ σημερινὴ ἐκδοση. Ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο, μολονότι περιλαβαίνει περισσότερα ἀπὸ τριανταπέντε ποιήματα πὺ δὲν ὑπῆρχαν στις προηγούμενες ἐκδόσεις, λείπουν ἀκόμα μερικά, πὺ τὰ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ ἐρευνητῆς, δύο - τρία ἀμφισβητούμενα πὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κι' ἀυθεντικά, τέλος ποιήματα δημοσιευμένα, καθὼς σωστά ὑποθέτει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοῦ ἀλύτρωτου, στὰ χρόνια τοῦ Κρυστάλλη, ἔλλητισμοῦ, καὶ πὺ μόνο με μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ βρεθοῦν. Μᾶ καὶ ἀπὸ τὴν ὄλη ἐκδοση, καὶ ἂν περιλάβῃ ὄλα τὰ πεζὰ τοῦ Κρυστάλλη πὺ βρέθησαν στὸ μεταξύ, καὶ τὰ δώδεκα γράμματά του πρὸς τὸ στενὸ φίλο του Δ. Ἀλεξόπουλο, τὰ τόσο σημαντικά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ πέντε ἀλάκερα πὺ δημοσίεψε τὸ 1935 στὴν «Ἰδέα» ὁ κ. Ἀγγελομάτης, καὶ ἀπὸ τὰ ἀφθονα κομμάτια πὺ χρησιμοποίησε στὴ σημερινὴ του εἰσαγωγή, θὰ λείπουν, καθὼς σημειώνεται στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, τὰ ἡπειρωτικά ἄρθρα τοῦ Κρυστάλλη, τὰ δημοσιευμένα στὸ λεξικὸ Μπέκ καὶ Μάρτι, καὶ—ἂν δὲν ἔλθουν στὸ φῶς, στὸ μεταξύ—τὰ γράμματά του πρὸς μερικούς συμπατριῶτες τοῦ Ἠπειρώτες καὶ πρὸς τὸν Πολυλά, πὺ τὴν ὑπαρξὴ τους βεβαιώνει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ γράμματα τοῦ Κρυστάλλη πρὸς ἄλλους λογοτέχνες Κερκυραίους, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ἀπίθανο, εἶναι ἴσα - ἴσα πολὺ φυσικό, ν' ἀπάντησε, ὅταν τοῦ ἔγραψαν ἐκεῖνοι τόσο ἐνθουσιαστικά ἀπ' τὴν Κέρκυρα, γιὰ τὴ γλώσσα του.

Ἀλλὰ καὶ με τὰ λίγα αὐτὰ κενά, μοιραῖα, ἀποῦ ὀφείλονται κυρίως στὰ ὄχι πλήρη ἀκόμη ἀποτελέσματα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, ἡ νέα ἐκδοση Κολλάρου εἶναι ἱκανοποιητικώτατη: τὰ ἔργα τοῦ Κρυστάλλη ἀκέραια, με τοὺς προλόγους τους, με τὶς σημειώσεις, με τὶς κρίσεις τῶν ἀγωνοδικῶν, πρόλογοι βιογραφικοὶ καὶ κριτικοὶ

(1) N. R. F. éditeur.

(2) Denoël, éditeur.

πολύ διαφωτιστικοί, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ποιητῆ, ὑποστράτηγου Β. Κρυστάλλη, τοῦ κ. Χρ. Ἀγγελομάτη, τοῦ κ. Κ. Γάγαρη, ἐκδότῃ τῆς «Φωνῆς τῆς Ἡλείρου», ὅπου συνεργάστηκε ὁ Κρυστάλλης, καὶ πού προλόγισε τὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου, ἕνα ἐκτενὲς καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον γράμμα τοῦ Κ. Καζαντζῆ, στυλμένο στὸν ποιητῆ τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1892 ἀπὸ τῆς Νέας Ὑόρκης, καὶ πού τὸ τύπωσε αὐτός, ἀντὶς γιὰ πρόλογο, στὸν «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τέλος, λεξιλόγιο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο πού ὑπῆρχε καὶ στὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου. Ἴσως μερικοὶ πρόλογοι μποροῦσαν νὰ λείψουν, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα — τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη — καὶ σκοτίζουν κάπως τὸν ἀναγνώστη. Ἴσως μερικὲς πληροφορίες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ καθαρές. Ἡ πληροφορία, ἔξαφνα, πού μᾶς δίνει στὸ γενικὸ βιογραφικὸ τοῦ σημειώμα τοῦ 1911 ὁ Γ. Γάγαρης (σ. 39) γιὰ κάποιο πεζογράφημα τοῦ Κρυστάλλη ἀπὸ 200 σελίδες (χειρόγραφες, βέβαια) πού ἔμεινε ἀδημοσίευτο γιὰτὶ χάθηκαν οἱ εἴκοσι πρώτες σελίδες. Τέλος, ἔπρεπε νὰ λείπουν μερικὲς ἀνακολουθίες πολὺ χτυπητὲς καὶ πού δὲ μποροῦν νὰ ὀφείλωνται παρὰ μόνο σ' ἀπροσεξία. Στὴ σ. 38 τοῦ ἴδιου βιογραφικοῦ σημειώματος, ὁ Γ. Γάγαρης λέει γιὰ τὴ «Γκόλφω», ὅτι δημοσιεύτηκε, καὶ εὐθὺς παρακάτω, στὴ σ. 39, ἀναφέρει ρητὰ ὅτι «δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν μεταξὺ τῶν σημειωμάτων οὔτε τὰ ἴχνη τῆς «Γκόλφως». Παρ' ὅλ' αὐτά, ὄχι, ἄλλωστε, πολὺ σημαντικά, ἢ νέα ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Κρυστάλλη εἶναι, τὸ ξαναλέω, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ κείμενα καὶ τὶς πληροφορίες, ἱκανοποιητικώτατη.

Νέα στοιχεῖα οὐσιαστικά, ὕστερα, μάλιστα, ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν πέντε ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Ἀλεξόπουλο, δὲ μᾶς προσφέρονται οὔτε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Κρυστάλλη οὔτε ἀπὸ τὸν κ. Ἀγγελομάτη. Ὁ πατέρας τοῦ ποιητῆ σκιτσάρεται ἰώρα πιὸ ἀδρά. Μεγαλέμπορος, μαχητῆς στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς πού δὲν ἔριχνε εὐκολὰ τάρματα, — ἔχασε τοὺς δύο τοῦ γιου κ' ὄλο του τὸ βιὸς κ' ἔτσι δέχτηκε νὰ γίνῃ ἐπιστάτης σ' ἕνα χτήμα στὴ Θεσσαλία, — ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης (Κρυστάλλης, ἀπὸ τὴν κρυστάλλινη, τετρακάθαρη φουσιανέλλα του) ἦτανε καὶ σπουδαῖος πατριώτης. Στὸ ἠπειρωτικὸ ἐλευθερωτικὸ κίνημα τοῦ 1878, συντηροῦσε μὲ ἔξοδά του ἰδιαίτερο ἐπαναστατικὸ σῶμα, καὶ ὅταν ὁ Μαργαρίτης, πού προπαγάνδιζε τοὺς βλαχόφωνους τοῦ Πίνδου, τοῦ πρότεινε νὰ τοῦ δώσῃ τὸ γιό του, τὸν Κώστα, νὰ τὸν στείλῃ στὸ Βουκουρέστι νὰ σπουδάσῃ, ὁ Δημήτρης τοῦ ἀπάντησε: «Οὔτε τὸ σκυλί μου σοῦ δίνω!», καὶ τοῦ ἄστραψε ἕνα μπάτσο (1).

Ὁ ἴδιος αὐτὸς Μαργαρίτης ἔγινε αἰτία νὰ

(1) Γι' αὐτὸ τὸ μπάτσο ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μαργαρίτη στὸν Κατῆ, πού γιὰ τιμωρία τοῦ εἶπε νὰ καταβάλλῃ ἀμέσως μιὰ λίρα χρυσή. Ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης πλήρωσε δύο λίρες, καὶ εὐθὺς γύρισε πρὸς τὸ Μαργαρίτη καὶ τοῦ ἔδωσε κ' ἕνα ἄλλο μπάτσο!

καταδιωχτῆ ὁ Κώστας Κρυστάλλης ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς καὶ νῆσθη, παλικάρι εἴκοσι χρόνων, τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1888 (ὄχι, λοιπόν, στὰ 1887 καὶ ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ἀλλὰ τὴν ἴδια χρονιά) στὴν Ἀθήνα. Τὰ πέντε χρόνια πού πέρασε στὴν Ἀθήνα (πέθανε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1894 στὴν Ἄρτα), δὲν ἦταν ὄλα σκληρά. Σκληρότατα ἦταν τὰ δύο πρώτα. Ἀντὶ νὰ τελειώσῃ τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς — στὴ Ζωσιμαία, στὰ Γιάννενα, εἶχε κάμει τὴ δευτέρη τάξη τοῦ γυμνασίου, ὅποτε καὶ τύπωσε τὶς «Σκιὲς τοῦ Ἄδου», γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ καταδικάστηκε «ἐρήμην» ἀπὸ τὰ τουρκικὰ δικαστήρια σὲ 25 χρόνων ἔξορία στὴ Βαγδάτη — δουλεύει, γιὰ νὰ κερδίσῃ τὸ ψωμί του, δέκα ὥρες τὸ μερόνυχτο σ' ἕνα τυπογραφεῖο, μέσα σ' ἀρρωστημένα χνώτα καὶ στίς φαρμακερὲς ἀναθυμιάσεις τοῦ ἀντιμόνιου, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τέτοια βαρεῖα δουλειά, ἔχει τὴ δύναμη νὰ γράφῃ καὶ νὰ διαβάσῃ, βιαστικά, φυσικά, καὶ μὲ κούραση. Τὴ δύναμη τοῦ τῆ δίνει ἡ φιλοδοξία. Ὁ «μιᾶς κλωτσιᾶς» αὐτὸς ἄνθρωπος, ὁ σχεδὸν τζουτζές, ὁ ξεραγκιανός, μὲ τὸ χλωμοκίτρινο πρόσωπο, πού φυσᾷ ἀπὸ τ' ἀσθενικὰ στήθη του στὴ σιδερένια φλογέρα του ὄλο τὸν καημὸ του γιὰ τὸ βουνό, ξεφωνίζοντας κάθε τόσο «χαί - χαί καημένη πατρίδα!» δὲν εἶναι κανένα ἀπλοῖκό χωριατόπαιδο χαμένο μέσ' στὴ χλαλὴ τῆς πρωτεύουσας. Ἐχει τέλεια συνείδηση τῆς ἀξίας του — μιὰ συνείδηση πού φτάνει, ὥρες - ὥρες, τὴν ἔπαρση — καὶ ξέρει πολὺ καλά μὲ τί τρόπο θ' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο του· τοῦ ἀρέσει ὁ θόρυβος γύρω ἀπ' τ' ὄνομά του, τοῦ ἀρέσει πού τὰ ποιήματά του «σηκώνουνε τοὺς λογίους στὸ ποδάρι», παινᾷ ὁ ἴδιος τὰ γραψίματά του στοὺς φίλους του, λέει κουτοὺς ὅσους δὲν τὰ νοιώθουν, τὰ βάζει μὲ τοὺς πολὺ ἐμπειρότερούς του κριτὲς τῶν διαγωνισμῶν, στοὺς ὁποίους λαβαίνει μέρος. Καὶ ἔχει καὶ στόφα καλαμαροῦ. Τὰ ἔργα του, ἀκόμα τὸ πρῶτο του πού τὸ ἐξέδωσε παιδί, τὰ τυπώνει συγυρισμένα, μὲ πρόλογους, πεζοὺς καὶ ἔμμετρος, ὅπου μὲ λίγα λόγια φροντίζει νὰ δώσῃ τὴ γενικὴ γραμμὴ τῶν ποιημάτων, μὲ ἱστορικὲς καὶ πραγματολογικὲς σημειώσεις.

Μὰ καὶ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς δὲν εἶναι καθόλου ἀδέξιος ὁ ἔξυπνος αὐτὸς ἠπειρωτῆς καὶ ὁ θεληματικὸς, μὲ τὰ βαθουλωτὰ μάτια ἀλλὰ μὲ τὸ ζωηρὸ βλέμμα, τὸ τσοπάνικο, τὸ ξάστερο, καὶ μὲ τὰ πυκνὰ μαλλιά σὰν τὰ κλαδιά παχύσκιου καὶ πολύκλωνου πρίνου. Ἐχει τὴν ἐπιμονὴ τῶν βουνίσσιων. Ἐργάτης ἄσημος, δείχνει χειρόγραφά του στὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, κ' ἐκεῖνος, εὐχάριστα ξαφνισμένος, τὸν ρωτᾷ: «Γράφεις καὶ ἄλλα τέτοια;» Συνδέεται μὲ τὸν Δαμβέργη, πού τὸν κάνει τακτικὸ συνεργάτη καὶ ὕστερα γραμματέα τῆς «Ἐβδομάδος», τοῦ περιοδικοῦ του, μὲ τὸν Μητσάκη, στὸν ὁποῖον ἀφιερώνει καὶ ἕνα ἔργο του, μὲ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοὺς πιὸ ξακουστοὺς, διατηρεῖ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Πολυλά καὶ ἄλλους Κερκυραῖους λογίους, παίρνει μέρος σὲ ποιητικὸς διαγωνισμοὺς, καὶ ὕστερα, στὰ δύο καλά, ὅπωςδήποτε,

τελευταία του χρόνια, συνεργάζεται σ' ένα πληθώρα εφημερίδες και περιοδικά, γράφει άρθρα στο λεξικό Μπέν και Μπάρτ, έχει μια θέση—δουλειά «ποταπότατη», γλίσχρος μισθός 105 δρ. τὸ μῆνα—στὴ σιδηροδρομικὴ ἐταιρεία ΣΠΑΠ, πού ἐξ ὑπαιτιότητός του, γιὰ νὰ λέμε τὴν ἀλήθεια, τὴν ἔχασε (ἔκανε—τί ποιητὴς θὰ ἦταν ἂν δὲν ἔκανε; — διαρκῶς λάθη στὰ νούμερα κ' ἔρω-γε ἀπάνωτὰ πρόστιμα), τέλος, οἰκονομὰ χρήματα καὶ τυπώνει τὰ ἔργα του. Μὰ ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ προφτάση, δουλεύει, καὶ στὰ ὀπωσθὺν καλὰ χρόνια του, σὰ σκυλί. Θαυμάζει τὸν Βαλαωρίτη, τὸν λατρεύει (εἶναι ὁ «μεγάλος» του ποιητὴς), μὰ ἐκείνος σπούδασε, ἔμαθε ξένες γλώσσες, ἔζησε στὸν τόπο πού γεννήθηκε, δούλεψε μὲ ὅλη τὴν ἀνυσή του: «Δόσε μου καὶ μένα ὅλ' αὐτὰ, νὰ ἰδῆς τί σοῦ κάνω.»

Ἀκόμα στὰ 1893, ἀναγκάζεται νὰ κόψη ἀπὸ τὴν τροφή του γιὰ ν' ἀγοράση βιβλία. Γιατὶ μελετᾷ. Κόβει κ' ἀπὸ τὸν ὕπνο του γιὰ νὰ διαβάση. Ὁχι μόνον τὸν Βαλαωρίτη, τὸν Ζαλοκώστα, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, — αὐτὰ ὅλα τὰ διάβασε πολὺ νεώτερος, — ἀλλὰ καὶ τοὺς συγχρόνους του, τὸν Παλαμᾶ, τὸν Δροσίνη, τὸν Πολέμη, πού μερικοὶ (ὁ Πολέμης λ. χ.) τὸν ἐπηρεάζουν κιόλα, καὶ ὅ,τι ξένο δημοσιεύεται μεταφρασμένο στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, καὶ ὅ,τι τοῦ χρειάζεται γιὰ τίς γλωσσικὲς καὶ ἔθνογραφικὲς του μελέτες. Ἀλλὰ παρ' ὅλα του τὰ διαβάσματα — εἶναι, ὅμως, καὶ νέος — μέστωμα βαθύτερο δὲν κατορθώνει νὰ ἀποχτήση. Μιλᾷ γιὰ «ιδέες» τοῦ Ἀχιλλέα Παράσχου καὶ τοῦ Βαλαωρίτη, ὀνομάζει τὸν Βαλαωρίτη «μεγάλος» ποιητὴ, συγγέει τὴ φιλοσοφικὴ ποίηση μὲ τὸ ρομαντισμό, τὸ συμβολισμό, τὸ μυστικισμό, σὲ ὅλα τοῦτα, συλλήβδην καὶ ἀθρόως, κολλάει τὴν ἐτικέττα «φράγκικα», κοντολογίης δὲν ἀποδείχνει, ὅπως διατείνεται ὁ κ. Ἀγγελομάτης, «μιά κατάρτιση πού λίγοι θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν». Μερικὰ ζητήματα, ὡστόσο, τὰ κρίνει ὀρθά. Φαίνεται πολὺ σωστή, ἔξαφνα, ἡ παρατήρησή του, ὅτι τὰ Ἐφτάνησα ἔβγαλαν τὸν Σολωμὸ γιὰτὶ ἦσαν πολὺ πιὸ προχωρημένα στὸν πολιτισμὸ παρ' ὅσο ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ὅπως ἐπίσης, ὡς ἓνα σημεῖο ὅμως, καὶ ἡ ἄλλη του παρατήρηση, ὅτι ἡ Ἐφτάνησο δὲν ἔβγαλε Ζαλοκώστα καὶ Βαλαωρίτη γιὰτὶ «αὐτὴ τήραε μοναχὰ ἀπ' ἀγνάντια τὸν ἀγῶνα καὶ δὲν ἐμπερδεύτηκε σ' αὐτὸν σύσσωμη σάν τὴν ἄλλη Ἑλλάδα.»

Μὰ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ του συνείδηση δὲν τοῦ ἔμεινε ὁ καιρὸς νὰ τὴν καλλιεργήση ἀρκετὰ ἔτσι πού νὰδινε — γιὰτὶ ἴσως νὰδινε, ἂν δὲν πέθαινε τόσο νέος — καθυυτὸ προσωπικὸ ἔργο. Τώρα, καὶ ἡ ἀρτιώτερη συλλογὴ του καὶ ἡ μόνη ὑπολογίσιμη, «Ὁ τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», καὶ τὰ καλλίτερα ποιήματα μέσ' σ' αὐτὴν, τὰ πιὸ λυρικά, τὰ ὄχι, πάντως, ἀφηγηματικὰ καὶ διαλογικὰ, «Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τὸ «Στὸ Σταυρατὸ», τὸ «Ἦθελα νᾶμουν Τσέλιγκας», τὸ βαθύτερα καὶ γνησιότερα λυρικό ἀπ' ὅλα, καὶ ὅπου ἀκόμα δὲ δείχνουν πολὺ φανερά τὴν ἐπίδραση τοῦ Θεόκριτου («Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», «Ὁ Γέννος») καὶ τοὺς

τρόπους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ («Τὸ Φίλημα»), μένουν τόσο κοντὰ, σὰ γλώσσα, σὰ σύνθεση, σὰν ἔκφραση, σὰν τεχνοτροπία, στὸ δημοτικὸ τραγούδι, καὶ ἔχουν, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν εἶναι στενὰ ἠθνογραφικά (ὅπως «ὁ Κοῦρος», «ὁ Σκάρος», «ὁ Γέννος») τόσο καθαρὰ ἠθνογραφικὸ χαρακτῆρα, ὥστε ποίηση, μὲ οὐσιαστικώτερο νόημα, δὲν πραγματώνουν. Μιμήσεις, βέβαια, εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε τὰ ποιήματα τοῦ «Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης». Ὑπάρχει σ' αὐτὰ ἡ παρουσία ἑνὸς ἀτόμου, ἓνα ἐγὼ λυρικό, ἓνα πάθος ὑποκειμενικὸ τὰ ζεσταίνει, τὰ ἐμψυχώνει, τὰ ἐνορχηστρώνει, ἀκόμα καὶ ἡ γλώσσα, ἰδίως ὅταν εἶναι ἰδιωματικὴ, ἔχει μιά σφραγίδα ὑποκειμενικῆς, — ἀκόμα καὶ ἡ τεχνικὴ. Οὔτε ἐντελῶς σοστή μοῦ φαίνεται ἡ παρατήρηση πού ἔκαναν γιὰ τ' «Ἀγροτικά» οἱ ἀγωνοδίκες τοῦ Φιλαδέλφειου (Ροΐδης, Προβελέγγιος, Ν. Γ. Πολίτης), ὅτι «τὰ οὕτω γραφόμενα ποιήματα (τὰ πολὺ, δηλαδή, προσκολλημένα, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος, στὰ δημοτικὰ τραγούδια) θὰ ἔχουσι πάντοτε τοιαύτην τινὰ σχέσιν πρὸς τὰ γνήσια δημοτικὰ, ὅσην τὰ τεχνητὰ ἀνθὴ πρὸς τὰ φυσικά». Πρῶτα, γιὰτὶ «φυσικά» καλλιτεχνήματα, «φυσικά» ποιήματα, πού νὰ μὴ βγαίνουν, μ' ἄλλα λόγια (ὅπως ὑποστήριξε, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ν. Γ. Πολίτης) ἀπὸ ἄτομα μὲ ξεχωριστὰ καλλιεργημένη εὐαισθησία καὶ πλούσια φαντασία, δὲν ὑπάρχουν (ἐντεχνα εἶναι καὶ τὰ τραγούδια τὰ δημοτικὰ, κατὰ κάποιον τρόπο), καὶ ἔπειτα, γιὰτὶ ξέρουμε δευτερόγεννες — ἄς τίς ποῦμε ἔτσι — τέχνες, πού μὲ τί πρωτόγεννες κάθε ἄλλο παρὰ σχέσιν τεχνητοῦ πρὸς φυσικὸ φανερόνουν.

Μὰ καὶ μόνον ἱστορικὴ σημασία δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἔχουν τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη. Σίγουρα, ὅπως τόγραφε ὁ Καζαντζῆς ἀπ' τὰ 1892 ἀκόμα, πρὶν ἐκδοθῆ «Ὁ Τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη σημείωναν «un point de retour», μιά ἐπιστροφή στὴν ἀπλότητα καὶ στὴν ἀγνότητα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἦταν ἓνα εἶδος «βλαστάρι νέο, κωλορρίζι καινούριο φυτρωμένο ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ», μιά «ἀντίδραση», ὅπως παρατηροῦσε ὁ Σπύρος Λάμπρος, ἐναντίον τῆς ἀπνοῆς, νεκρῆς, «σοφῆς» καθαρευουσιάνικης ποίησης. Καὶ ὄχι, ἴσως, μόνον ἐναντίον αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἄλλης, τῆς ρομαντικῆς, τῆς συμβολικῆς, τῆς «φράγκικης», ὅπως τὴν ἔλεγε περιφρονητικὰ ὁ Κρυστάλλης, πού μετατόπιζε «τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εἰς τὴν ποίησιν ἀπὸ τὸ ὠραῖον εἰς τὸ δύσκολον», καὶ πού τὴν πρωτόμπαζε, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸν τόπο μας, ὁ Παλαμᾶς, ἓνας ποιητὴς πού σὲ ἄλλες περιοχῆς (μαζὶ μὲ τὸ Νίκο Καμπᾶ, τὸ Δροσίνη, ἓνα-δύο ἀκόμα) πολεμοῦσε κάτω ἀπὸ τίς ἴδιες παντιέρες ὅπου πολεμοῦσε καὶ ὁ Κρυστάλλης. Σ' αὐτὴ τὴν ποιητικὴ ἀναγέννηση, τὴ γύρω στὰ 1890, τὴν εὐθύς μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, καὶ πού οἱ δύο κύριοι πόλοι τῆς ἦσαν ἡ δημοτικὴ ποίηση καὶ ἡ γλώσσα ἡ δημοτικὴ, ὁ Κρυστάλλης ἔχει τὴ θέση του, θέση πού τοῦ δίνει τὴν ἱστορικὴ σημασία του. Μὰ ἔχει, βέβαια, καὶ μιά

σημασία όχι, φυσικά, αιώνια και ανάμεσα, μάλιστα, στους κορυφαίους του ελληνικού Παρνασσού (όπως θέλει ο κ. Ἀγγελομάτης), ἀσφαλῶς, ὅμως ὑπερχρονική. Πλέοντας ἀνάμεσα Βαλαωρίτη, Ζαλοκώστα, Θεόκριτου, («Ἡ Λεμονιά», ἢ «Μικρούλα», ἢ «Ἀρπαγή», ἢ «Φλογέρα»), ὁμιζόμενος κάποτε και τάσεις πρὸ καινούργιες («Ἡ Πρώτη Ἀγάπη», «Πῶς νὰ σὲ λησμονήσω») και ἀκολουθώντας πάντοτε, ἀπὸ πολὺ κοντά, τὸ δημοτικὸ τραγουδι, δὲν «ἔιαμε ὄλως νέαν ὁδόν», οὔτε στάθηκε ὁ κυριώτερος μοχλὸς στὴν κίνηση τοῦ 1890, ἔδωσε ὅμως στὴ νεοελληνικὴ ποίηση μιὰ νότα, ὄχι ἐντονη ἴσως πολὺ, ὄχι πλούσια, ἀλλὰ δική του.

Ἐκεῖνο πὸν ἂν τὸ εἶχε ὁ Κρυστάλλης θὰ ἔφτανε πολὺ ψηλότερα ἀπ' ὅπου ἔφτασε, τὸ σημείωσε πλάγια κάπως και σκεπασμένα, ἀλλὰ καιρία, νομίζω, ὁ Παλαμᾶς. Μιλώντας για «τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», λέει ὅτι «τὴν ἀκραιφνή, τὴν ὑψηλὴν ποίησιν δὲν ἀποτελεῖ ἡ γραφικότης μόνη τῶν εἰκόνων», ἀλλ' ὅτι χρειάζεται και ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, πνευματικώτερο, δυσκολοέκφραστο, ἐνδόμυχο (ἐγὼ ὑπογραμμίζω), γενικὸ «χρειάζεται ἡ ψυχὴ, τὴν ὁποῖαν ὁ ζωγράφος ποιητὴς ἐμφυσᾷ εἰς τὴν εἰκόνα του, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ὄχι ἀπλῶς ζωγραφικὴν λαλοῦσαν, ἀλλὰ ποίησιν. Διότι τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο εἶναι πάντοτε τὸ προζύμι, τὸ ὅποῖον κάμνει ν' ἀνεβαίνει ὁ ζωφόρος ἄρτος τῆς ποιήσεως.»

Αὐτὸ τὸ «ἐνδόμυχο» στοιχεῖο, πὸν δὲ μᾶς λέει ρητὰ ἂν τῷ βρισκε ἢ δὲν τῷ βρισκε ὁ Παλαμᾶς, τὸ 1894, στὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, τὸ πρὸ πολὺτιμο ἀπ' ὅλα, και πὸν εἶναι ὄλος ὁ λυρισμός, δὲν ὑπάρχει καθόλου σχεδὸν και στὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ και τῆς Στάνης». Δέντρο ξεριζωμένο, ἀγρίμι διωγμένο ἀπὸ τὴ μονιά του και πὸν παραδέρνει στὴ φαρμάκερὴ ἀτμοσφαῖρα τῆς μεγαλόπολης, δεμένος τόσο σφιχτὰ στὸ μαγγανοπήγαδο τῆς βιοπάλης, ὥστε μήτε τὴ ζωὴ του νὰ μπορῇ νὰ πλουτίσῃ, μήτε τὸ πνεῦμα του νὰ ξανοίξῃ σὲ ὀρίζοντες πρὸ πλατειούς, ὀλάκερος ὁ Κρυστάλλης εἶναι μιὰ νοσταλγία για τὴν ἀπλή, καθάρια και λεύτερη ζωὴ τοῦ βουνοῦ, πὸν τὸν καιεῖ σὰν πάθος. Ἡ ἀδιάκοπη αὐτὴ νοσταλγία εἶναι ἡ λύτρωσή του, ἡ φυγὴ ἀπὸ τὸ καθημερινό, τὸ ἀσήκωτο, αὐτὴ τοῦ φέρνει εἰκόνες πὸν γίνονται στίχοι, γιατί εἶναι ποιητὴς, και ἔχουν ζωντάνια, γιατί τὶς ἔζησε. Ἀλλὰ τοῦ λείπει ἡ ικανότητα, ἐπειδὴ τοῦ λείπει και τὸ βαθύτερο λυρικὸ στοιχεῖο, νὰ τὶς μετουσιώσῃ προσωπικότερα, νὰ κάμνῃ μὲ τὶς ὀλοζώντανες ἀναμνήσεις, πὸν εἶναι ὄλο: ὁ ψυχικὸς κόσμος του, κάτι πρὸ σύνθετο, πρὸ ἔσωτερικό, πρὸ μουσικό. Τὴν ἔκφρασή του τὴν προσαρμόζει στὸν πρὸν πρὸχειρο (και πρὸν γνῶριμο και πρὸν ἀγαπημένο του) τύπο πὸν βρῖσκει: τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Και μαζί μὲ τὴν ἔκφραση, και τὴ γλῶσσα. Μεταχειρίζεται, για νὰ δώσῃ περισσότερο χρῶμα ἠθογραφικὸ στὰ ποιήματά του, τύπους ἰδιωματικούς, ὄχι ἁρμονικούς, ἄλλωστε (περνούσαμεν, ἐπαίζαμεν, βλέπαμεν, ἀναβῶ, ζῶω) και λέξεις τόσο τοπικῆς σημασίας κάποτε, πὸν στίχοι ὀλόκληροι νὰ κα-

ταντοῦν ἀκατανόητοι (τῆρα σαργιά πῶχ' ἢ χελιά, τῆρα ποκάρι ἢ κούλια). Μά, κι' ἔτσι ὅμως, ἢ γλῶσσα του δὲν ἀποχτᾶ ἐντονη ἰδιοπροσωπία, μένει ὄλικὸ πὸν δὲ βουτήχτηκε στὴ διπλὴ κολυπήθηρα τῆς φαντασίας και τοῦ αἰσθήματος, δὲν πλουτίστηκε μὲ τὸς θησαυροὺς τῆς ψυχῆς και τοῦ νοῦ τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ «παθητικῶς ξαναδίνει τὰ φρονήματα, τὸ ἦθος και τὸ ὕφος τοῦ λαοῦ».

Κάτι πρὸν ἀπαλό, πρὸν μελωδικό, πρὸν «ἐνδόμυχο» ἀναταράζει, ὡστόσο, κάποιους στίχους τοῦ Κρυστάλλη, και δίνει στὴ γλῶσσα του ὕψη πρὸν ποιητικὴ. Μερικούς δεκατριούλλαβους στὸ «Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τὸς τελευταίους στίχους τοῦ «ὦ! λαμπερὰ μου ἀστέρια!», μερικούς δεκαπεντασύλλαβους πὸν τὸς διαπερνᾶ ἕνα ἔλαφρὸ ρίγος μουσικό («ν' ἀκούω τὸν ἦχο τῆς βροχῆς και νὰ γλυκοκοιμῆμαι—ἀνέρε λύχνε, ὄπ' ἄγγελος ἔσένα πρῶτο ἀνάφτει), κάποιους ἄλλους στίχους, ἔδω κ' ἐκεῖ. Μά και ἡ διάθεση ἢ ἴδια, τὸ πρωτόδρομητο ἐκεῖνο ὄπου γεννᾶ τὸ ποίημα, δείχνει πὸς βγαίνει κάποτε, παρ' ὄλη τὴ ρητορικὴ ντυμασιά του («Ἡθελα Νᾶμουν Τσέλιγγας...») ἀπὸ ἕνα βάθος πρὸν μυστικό. Εἶναι ὄ,τι καλλίτερο ἔχει ὁ Κρυστάλλης και πὸν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὄτι θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ μᾶς δώσῃ, ἂν ζοῦσε, κάτι προσωπικότερο και πρὸν καθαρὰ λυρικό.

Οἱ θαυμαστὲς του — ὄχι, βέβαια, ἐκεῖνοι πὸν λένε ὄτι συγκλονίζει τὸ βαθύτερο εἶναι μας, και πὸν θὰ μένη αἰῶνια θρονιασμένος στὴν κορυφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ, — ἀλλὰ οἱ μετριοπαθέστεροι, — ὁ Γάγαρης, ὁ Καζαντζῆς, — ὄ,τι πρὸν πολὺτιμο βρῖσκουν στὸν Κρυστάλλη, εἶναι ἢ βουκολικὴ δροσιά και ἀφέλεια πὸν ἔβαλε στὴν ποίησή του. Και ἀσφαλῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποιότητά του, ἕνα ἄρωμα ἀπλῆς βουνίσιας ζωῆς, πὸν δὲ μπορεῖ, αὐτὸ καθαυτό, παρὰ νὰ μᾶς εὐχαριστῇ, πνέει στὴν ποίησή του. Ἡ ποίησή του, ὅμως, ἔχει και μιὰ ἄλλη ἀρετὴ, ὄχι συνειθισμένη: τὴν ἐνταση μὲ τὴν ὁποῖαν παρασταίνονται σ' αὐτὴν ὄλα τὰ ἀντικείμενα τῆς βουνίσιας ποιμενικῆς ζωῆς, συγκεκριμένα, ὄλικὰ, χεροπιαστὰ και ντυμένα μ' ἕνα ποιητικὸ ἀέρα. Φυσικὴ ἀρετὴ, μὰ πὸν ἴσως και νὰ τὴ δυνάμωσε ὁ Κρυστάλλης, διαβάζοντας τὸν Βαλαωρίτη.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

Γεωργίου Σταμπολῆ: «Οἱ νεκροὶ πὸν ξαναζοῦν», δράμα σὲ τέσσερις πράξεις.

Ὁ ἦρωας τοῦ κ. Σταμπολῆ ἐρωτεύεται θερμὰ κάποια χήρα και τὸν βασανίζει φοβερὰ ὁ ἐρωτικὸς βίος, στίς λεπτομέρειές του, πὸν ἔκανε ἢ ἀγαπημένη του, μὲ τὸ μακαρίτη, και τόσο μάλιστα, πὸν αὐτοκτονεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρκετὰ σπάνια μορφή τῆς ζήλειας.

Ἔτσι θὰ τὸ ἔβλεπε τὸ ἔργο κάθε θεατῆς, ἂν εἶχε παιχθεῖ, και θὰ τὸν ἐνοχλοῦσαν τὰ πάρα κάτω βάσιμα θεατρικὰ λάθη:

α) Θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ προ-